

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Кафедра історії та культури української мови

ЗАТВЕРДЖЕНО

Проректор з навчальної роботи,
проф. Гаврилюк С. В. _____
«__» _____ 20__ р.

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ПРОГРАМА

нормативної навчальної дисципліни

підготовки бакалавра

напряму 6.020303 «Філологія (Українська мова та література)»

Луцьк – 2013

Програма навчальної дисципліни «Історична граматики української мови» для студентів напрямку підготовки 6.020303 «Філологія (Українська мова та література)».

«__» _____ 20__ р. – __ с.

Розробник: Павленко Л.П., кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови.

Рецензент: Колтуцька І.А., кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології

Програма навчальної дисципліни затверджена на засіданні кафедри історії та культури української мови.

Протокол № 12 від 22 травня 2013 р.

Завідувач кафедри:

С. К. Богдан

Програма навчальної дисципліни схвалена науково-методичною комісією Інституту філології та журналістики.

Протокол № 9 від 17 червня 2013 р.

Голова науково-методичної комісії інституту

Р. С. Зінчук

Програма навчальної дисципліни схвалена науково-методичною радою університету.

Протокол № __ від «__» _____ 20__ р.

Вступ

Програму навчальної дисципліни «Історична граматики української мови» складено відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалавра напряму 6.020303 «Філологія (Українська мова та література)».

Предмет вивчення – історія фонетичної й граматичної систем української мови.

Міждисциплінарні зв'язки. Курс історичної граматики української мови продовжує навчальні дисципліни «Вступ до слов'янської філології», «Старослов'янська мова», а також пов'язаний із проблематикою навчальних курсів «Сучасна українська літературна мова», «Вступ до мовознавства».

Навчальна дисципліна «Історична граматики української мови» готує надійний ґрунт для ефективного вивчення сучасної української мови, історії української літературної мови, української діалектології, інших слов'янських мов.

Програма навчальної дисципліни включає такі **змістові модулі**:

1. Вступні засади вивчення історичної граматики української мови.
2. Фонетична система української мови в діячронії та її формування.
3. Граматична система української мови в діячронії та її формування.

1. Мета і завдання навчальної дисципліни

1.1. Мета викладання навчальної дисципліни – поглиблення знань студентів про динаміку історичного розвитку української мови на фонетичному й граматичному рівнях.

Курс історичної граматики забезпечує наукове розуміння процесів становлення граматичної і звукової будови української мови, закономірностей її розвитку. У ньому простежується формування на основі звукової й граматичної структури діалектів індоєвропейської мови спільнослов'янської фонетичної й граматичної будови, а на базі окремих діалектів праслов'янської мови – звукових і граматичних особливостей давньої і сучасної української мови.

Навчальний курс дає змогу визначити шляхи і джерела становлення української літературної мови.

1.2. Вивчення навчальної дисципліни спрямоване на виконання таких завдань: висвітлення історії виникнення української мови та етапів її розвитку; поглиблена характеристика української мови з погляду діахронії; з'ясування основних тенденцій розвитку її звукової і граматичної систем.

1.3. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні

знати:

- історію виникнення української мови, періодизацію її розвитку, основні джерела вивчення, роль народнорозмовного джерела у становленні найважливіших ознак української мови ;
- особливості формування звукової системи української мови;
- особливості формування системи словозміни української мови.

вміти:

- оперувати основною історико-лінгвістичною термінологією;
- читати та відтворювати сучасною мовою староукраїнські тексти різної хронологічної кваліфікації;
- давати історико-лінгвістичний коментар до явищ української фонетики та словозміни.

На вивчення навчальної дисципліни відведено 180 годин / 5 кредитів ECTS/.

2. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Вступ

Тема 1. Вступ. Історія української мови як наукова й навчальна дисципліна

Предмет, завдання і значення курсу історичної граматики української мови. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами. Методологічна основа курсу. Проблема внутрішніх законів розвитку мови. Специфіка діахронічного вивчення лінгвістичних об'єктів.

Тема 2. Основні джерела історичного вивчення української мови

Найважливіші пам'ятки староукраїнської мови. Класифікація давніх писемних пам'яток. Українські говори як джерело пізнання історії української мови. Інші джерела діахронічного вивчення мови української нації. Історія мови в наукових працях.

Тема 3. Періодизація історії української мови

Виникнення української мови. Поняття „давньоруська мова”. Проблема періодизації історії української мови. Мова української народності і нації.

Змістовий модуль 2. Фонетична система української мови в діахронії

Тема 1. Вступ. Фонологічна система ранньої праслов'янської мови

Предмет і завдання історичної фонетики. Характеристика методів історико-фонетичних досліджень. Фонологічна система ранньої праслов'янської мови. Йотова палаталізація. Палаталізація задньоязикових.

Тема 2. Структура складу в праслов'янській мові

Закон складового сингармонізму. Закон відкритого складу. Звукові процеси, пов'язані з дією закону відкритого складу і їх відбиття в сучасній українській мові.

Тема 3. Фонологічна система протоукраїнської мови дописемного періоду

Втрата звука **й** на початку слова перед **е** та зміна **е** в **о**. Зміна носових голосних в неносові. Розвиток повноголосся. Рефлекси **ор**, **ол** на початку слова перед приголосним. Зміна **ѣ** в **і** перед складом з наголошеним **і**. Виникнення фарингального **г**.

Тема 4. Фонологічна система староукраїнської мови в період появи писемності

Загальна характеристика фонологічної системи цього періоду. Рефлекси зредукованих **ь** та **ѣ**. Зміна **ь** та **ѣ** в сполученні з **р**, **л** в староукраїнській мові.

Тема 5. Наслідки занепаду зредукованих

Перебудова складу. Морфемні зміни, пов'язані із занепадом зредукованих. Наслідки їх занепаду в системі голосних. Наслідки занепаду в системі приголосних

Тема 6. Власне українські фонетичні зміни

Зміна **е в о** в певних фонетичних умовах. Історія звука **ѣ**. Злиття давніх **ы** та **і** в одному голосному **и**. Депалаталізація приголосних перед **е** та давнім **і**. Зміна етимологічного **о в а** українській мові. Зміна **е в а**; зближення лабіалізованих голосних **о і у** та голосних **е й и**; втрата ненаголошеного голосного на початку слова. Історія шиплячих **і ц**. Поява африката **дз**. Протетичні приголосні в українській мові. Сформування системи фонем сучасної української мови .

Змістовий модуль 3. Граматична система української мови в діяхронії

Тема 1. Вступ

Предмет і завдання історичної морфології. Загальна характеристика частин мови (діяхронічний аспект). Основні іменні й дієслівні граматичні категорії .

Тема 2. Іменник

Місце іменника в системі праслов'янських частин мови. Словотвірні характеристики іменників. Основні граматичні категорії іменників (діяхронічний аспект). Різновиди давніх іменних основ. Поняття детермінативна. Відмінювання іменників різних структурних типів. Поступове руйнування традиційної іменникової словозміни. Джерела формування сучасних іменникових парадигм української мови. .

Тема 3. Займенник

Граматична характеристика займенника. Розряди займенників за значенням. Особливості відмінювання займенників і діяхронічному аспекті. Становлення сучасних форм словозміни іменників..

Тема 4. Прикметник

Місце прикметника в системі частин мови. Іменні й займенникові форми прикметників, їх розвиток. Відмінювання прикметників. Формування сучасних форм прикметникової словозміни. Історія форм прикметникового ступенювання .

Тема 5. Числівник

Граматичні ознаки числівників. Основні відомості про склад і джерела становлення числівникових слів. Структурні характеристики числівників різних типів у праслов'янській мові. Джерела становлення українських числівників. Особливості відмінювання числівників в українській мові: діяхронічний аспект .

Тема 6. Дієслово

Місце дієслова в системі частин мови. Граматичні категорії і форми дієслова. Система дієслівних часових форм. Класи дієслів. Історія форм теперішнього часу. Морфологічні і значеннєві ознаки минулих часів дієслова, їх розвиток. Морфологічні і значеннєві ознаки майбутніх часів дієслова в діяхронії. Розвиток форм умовного й наказового способів. Неособові форми дієслова в історичному аспекті .

Тема 7. Синтаксис

Предмет і завдання історичного синтаксису. Способи вираження головних і другорядних членів речення. Характеристика розвитку основних структурних комунікативних типів речення. Історичні зміни у функціонуванні відмінків у структурі речення. Давальний самостійний. Основні характеристики складного речення в історичному аспекті.

3. Форма підсумкового контролю успішності навчання

Підсумковий контроль успішності студента (екзамен) має форму контрольного тестування за змістом усього курсу.

4. Методи та засоби діагностики успішності навчання

З метою діагностики й контролю ефективності навчальної (у тому числі самостійної) роботи студента впроваджено контрольне тестування після вивчення кожної теми, підсумкове тестування після вивчення кожного змістового модуля, а також вправи, на контрольне читання текстів, усний контроль.

5. Список джерел

Основна література

Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови : нариси із словозміни та словотвору / Бевзенко С. П. – Ужгород : Закарпат. обл. вид-во, 1960. – 416 с.

Історична граматики української мови : [підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів] / [О. П. Безпалько та ін.]. – К. : Радян. шк., 1980. – 510 с.

Історична граматики української мови : [навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів] / [М. А. Жовтобрюх та ін.]. – К. : Вища шк., 1980. – 319 с.

Історія української мови : Фонетика / [В. В. Німчук (відп. ред.) та н.]. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.

Історія української мови : Лексика і фразеологія / [В. О. Винник та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.

Історія української мови : Морфологія / [М. А. Жовтобрюх та ін.]. – К. : Наук. думка, 1978. – 539 с.

Історія української мови : Синтаксис / [Г. П. Арполенко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983. – 503 с.

Додаткова література

Арполенко Г. П. Числівник української мови / Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. – К. : Наук. думка, 1980. – 244 с.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності / Брайчевський М. – К. : Вид. дім "КМ Академія". – 153 с.

Булаховський Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку / Булаховський Л. А. – К. : Радян. шк., 1950. – 411 с.

Булаховський Л. А. Питання походження української мови : історичний коментар до української мови / Л. А. Булаховський ; [ред. І. К. Білодід] // Вибрані праці : в 5 т. Т. 2. – К. : Наук. думка, 1977. – 632 с.

Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку / О. Горбач // II Міжнар. конгрес українців : доп. і повідомл. ; Міжнар. асоціація українців ; Акад. наук України. – Л. : [б. в.], 1993. – С. 7–12.

Горшкова К. В. Историческая грамматика русского языка : [учеб. пособие для студ. филол. спец. ун-тов] / К. В. Горшкова, Г. А. Хабургаев. – М. : Высш. шк., 1981. – 359 с.

- Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / Грищенко А. П. – К. : Наук. думка, 1978. – 207 с.
- Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови / Гумецька Л. Л. – К. : АН УРСР, 1958. – 312 с.
- Житецький П. Г. Вибрані праці : Філологія / Житецький П. Г. – К. : Наук. думка, 1987. – 327 с.
- Залеський А. М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові / А. М. Залеський // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 55–62.
- Иванов В. П. Историческая грамматика русского языка : [учебник для студ. филол. спец. фак. ун-тов и пед. ин-тов] / Иванов В. П. – М. : Просвещение, 1983. – 399 с. : ил.
- Истрин В. А. Возникновение и развитие письма / Истрин В. А. – М. : Наука, 1965. – 596 с.
- Карпенко Юрій. Коли і як виникла українська мова / Юрій Карпенко // Мовознавство : тези та повідомл. III Міжнар. конгресу українців. – Х. : Око, 1996. – С. 75–81.
- Керницький І. М. Система словозміни в українській мові : на матеріалі пам'яток XVI ст. / Керницький І. М. – К. : Наук. думка, 1967. – 288 с.
- Коломиєць В. Т. Историческая типология славянских языков : Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / [Коломиєць В. Т. и др.] ; под ред. А. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1985. – 286 с.
- Коломиєць В. Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських мов / В. Т. Коломиєць // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 3–11.
- Кондрашов Н. А. Славянские языки / Кондрашов Н. А. – М. : Просвещение, 1986. – 239 с.
- Крымский А. Украинская грамматика для учениковъ высших классовъ гимназий и семинарий Приднепровья. Т. 1 / Крымский А. – М. : [б. и.], 1907. – 545 с.
- Медведев Ф. П. Вступ до курсу історії української мови : [навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів] / Медведев Ф. П. ; за ред. І. К. Білодіда. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1965. – 152 с.
- Мейе А. Общеславянский язык / Мейе А. ; пер. со второго франц. издания ; пер. и прим. П. С. Кузнецова ; под ред. С. Б. Бернштейна. – М. : Прогресс, 2001. – 500 с.
- Мельничук О. С. Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності / О. С. Мельничук // Мовознавство. – 1985. – № 2. – С. 17–22.
- Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / Мельничук О. С. – К. : Наук. думка, 1966. – 324 с.
- Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян / Непокупний А. П. ; [відп. ред. О. М. Трубачов]. – К. : Наук. думка, 1976. – 183 с.
- Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1997. – № 6. – С. 3–5 ; 1998. – № 1. – С. 3–13.
- Огієнко Іван. Історія української літературної мови / Огієнко І. ; [упоряд. М. С. Тимошик]. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
- Павленко Л. П. До джерел словесних скарбів : [навч. посіб. з історії української мови] / Павленко Л. П. – К. ; Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1997. – 102 с.
- Павленко Л. П. Історична граматики української мови : [навч.-метод рек. для студ. спец. “Українська мова та література”] / Павленко Л. П. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 52 с.
- Павленко Л. П. Історична граматики української мови. – Л., 2010. – 206 с.
- Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / Пешковский А. М. – М. : Госучпедгиз, 1956. – 511 с.
- Пещак М. М. Історичні писемні пам'ятки як джерело розвитку мовознавчої науки / М. М. Пещак // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С. 49–54.

- Півторак Г. П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 9–21.
- Півторак Г. П. Проблема східнослов'янської прамови / Г. П. Півторак // Мовознавство : доп. та повідомл. на IV Міжнар. конгресі українців ; відп. ред. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 268–272.
- Півторак Григорій. Українці : звідки ми і наша мова / Григорій Півторак. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.
- Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : історико-фонетичний нарис / Півторак Г. ; АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1988. – 277 с.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. I–II / Потебня А. А. – М. : Учпедгиз, 1958. – 533 с.
- Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / Русанівський В. М. – К. : Наук. думка, 1985. – 232 с.
- Русанівський В. М. Структура українського дієслова / Русанівський В. М. ; АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
- Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови : [навч. посіб. для студ. філол. ф-тів пед. ін-тів]. Ч. I / Самійленко С. П. – К. : Радян. шк., 1964. – 234 с.
- Сказания о начале славянской письменности / АН СССР ; Ин-т славяноведения и балканистики ; редкол. : З. В. Удальцова (отв. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1981. – 98 с.
- Скляренко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови / Скляренко В. Г. – К. : Наук. думка, 1983. – 239 с.
- Суффиксальное словообразование существительных в восточнославянских языках XV–XVIII ст. / [Е. Н. Прокопович и др.]. – М. : Наука, 1974. – 223 с.
- Сучасна українська літературна мова / [А. П. Грищенко та ін.] ; за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1992. – 449 с.
- Сучасна українська літературна мова : Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1967. – 436 с.
- Сучасна українська літературна мова : Морфологія / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 584 с.
- Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 35–38.
- Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : историко-диалектологический очерк / Ф. П. Филин; АН СССР ; Ин-т рус. яз. – Л. : Наука, 1972. – 655 с.
- Філін Ф. П. Про походження російської, української і білоруської мов / Ф. П. Філін // Мовознавство. – 1972. – № 5. – С. 3–13.
- Флаер Майкл. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові: північноукраїнські говори / Майкл Флаер // Мовознавство. – 1992. – № 1. – С. 3–10.
- Царук О. Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри / Царук О. – Д. : Наука і освіта, 1998. – 323 с.
- Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови / [Юрій Шевельов] ; пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленко. – Х. : АКТА, 2002. – 1054 с.
- Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова (з проблем східнослов'янської глотогонії) / Ю. Шевельов // II Міжнар. конгрес українців : доп. і повідомл. ; Міжнар. асоціація українців ; Акад. наук України. – Л. : [б. в.], 1993. – С. 54–66.
- Якубинский Л. П. История древнерусского языка / Якубинский Л. П. – М. : Учпедгиз, 1953. – 368 с.

- Білецький-Носенко П. Словник української мови Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К., 1966.
- Словарь української мови / За ред. Б.Грінченка. –Київ, 1907 –1909.– Т.1– 4.
- Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К, 1982 – 2006. – Т.1 – 5.
- Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893 – 1912. – Т.1 – 3.
- Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: В 2-х т. – К, 1977 – 1978. – Т.1 – 2.
- Словник української мови: В 11-и т. – К., 1970 – 1980.– Т.1 – 11.
- Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: Проб.зошит. – К., 1983.
- Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка. – Х.; К.: Держвидав України, 1930 – 1932.
- Є.Тимченко. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVII ст. – Київ–Нью-Йорк, 2003. –Т.1 – 2.
- Ф. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. – М., 1986 – 1987. – Т.1 – 4.